

# Частина перша

## I

Ми були на уроках, коли зайшов директор, а за ним — *новенький*, не у формі, а у звичайному одязі, і служка з великою партою. Хто дрімав — прокинувся, і кожен підхопився з таким виглядом, ніби його відірвали від занять.

Директор знаком дозволив нам сісти й, повернувшись до вчителя, сказав, притишивши голос:

— Пане Роже, познайомтеся з новим учнем. Він вступає до п'ятого класу. Та якщо добре навчатиметься й так само добре поводитиметься, то перейде до старших, де й має бути за віком.

Парту *новенького* — сільського хлопчини років п'ятнадцяти, вищого за всіх у класі — прилаштували в кутку, за дверима, тож його самого було важко роздивитися. Волосся в нього було підстрижене рівно, як у співця сільського церковного хору, він видався розумним і вкрай збентеженим. Хоча він був і не надто широкоплечий, та його зелений сукняний піджачок із чорними гудзиками, здається, заважав йому вільно рухатися, а крізь розрізи на манжетах було видно червоні обвітрені зап'ястки. Його ноги у синіх панчохах стирчали з-під жовтавих штанів, дуже натягнутих підтяжками. Узутий він був у грубі, погано начищені туфлі, підбиті гвіздками.

Почали перевіряти уроки. Він слухав на всі вуха, уважно, як на проповіді, не наважуючись ані схрестити ноги, ані зіпертися на лікті, а о другій, коли прокалатав дзвоник, вихователю довелося пояснити йому, що він має вишикуватися разом з нами.

Ми завели звичку, заходячи до класу, кидати кашкети на підлогу, щоб руки лишалися вільними. Робити це слід було з порога — кидати їх під лаву, так, щоб вони, відбившись від стіни, здіймали багато пилуки, — така була мода.

Але коли молитва закінчилась, *новенький* ще тримав кашкет на колінах, чи то не помітивши тієї розваги, чи то не наважившись повторити. Його капелюх нагадував водночас і ведмежу

військову шапку, і ківер, і котелок, і кашкет, і ковпак, і був однією з тих недолугих речей, німа потворність яких виражає стільки ж, скільки й обличчя ідіота. Овальний, розтягнутий на китових вусах, він починався трьома круглими валиками, потім, відділені червоною стрічкою, чергувалися ромбики з оксамиту й кролячого хутра, далі він переходив у щось на кшталт сумки, що закінчувалася багатокутником на картонній основі, розшитим вигадливим сутажем, з якого на довгій і надто тоненькій ниточці звисала китиця у вигляді хреста з переплетеної золотої тасьми. Капелюх був новий – козирик блищав.

– Устаньте, – наказав учитель.

Він устав. Капелюх упав. Увесь клас розсміявся.

*Новенький* нахилився, щоб підняти. Але сусід знову звалив його ударом ліктя, і той ще раз нахилився за ним.

– Та прилаштуйте вже кудись свій капор, – мовив учитель, а він любив сипати дотепами.

Учні вибухнули реготом, який до того спантеличив бідного хлопця, що той не знав, чи тримати йому кашкет у руках, чи кинути на підлогу, чи надіти на голову. Він сів і знову поклав його собі на коліна.

– Устаньте, – повторив учитель, – і назвіться.

*Новенький* нерозбірливо пробурмотів своє прізвище.

– Повторіть!

Почулися ті самі невиразні звуки, які заглушило гикання класу.

– Голосніше! – крикнув учитель, – голосніше!

*Новенький*, нарешті наважившись, широко відкрив рота й, набравши повні легені повітря, немов для того, щоб гукнути комусь здаля, видав таке слово:

– *Шарбоварі.*

Від цього в класі раптом зчинився галас, перейшов у крещендо<sup>1</sup> пронизливих голосів (ми вигукували, гарчали, тупотіли й повторювали: «*Шарбоварі! Шарбоварі!*»), від якого зрештою лишилися окремі ноти, що ніяк не хотіли затихати, і час від часу

---

1 Музичний термін, що означає поступове наростання звуку.

приглушені смішки спалахували в різних рядах, пирхали тут і там не загашеною як слід петардою.

Тим часом, під градом додаткових завдань, у класі поступово запанувала тиша, і вчителю вдалося розібратися з прізвищем Шарля Боварі, змусивши його продиктувати по літерах і перечитати, після чого відправив бідолашного за віслучу парту, під самою кафедрою. Той зібрався був пересісти, але зупинився й завагався.

– Що ви шукаєте? – запитав учитель.

– Свій кап... – сором'язливо почав новенький, боязко роззираючись.

– П'ятсот рядків усьому класу! – цей розлючений вигук попередив, як «*Quos ego*»<sup>1</sup>, новий шквал розбурханих голосів. – Заспокойтеся вже! – продовжив роздратований учитель і, діставши з-під шапочки хустинку, витер собі чоло. – А ви, новенький, провідмінійте двадцять разів «*ridiculus sum*»<sup>2</sup>.

І вже лагіднішим голосом додав:

– Та знайдете ви свого капелюха! Ніхто його не вкраде!

Усі заспокоїлися. Голови схилилися над папером, а новенький протягом двох годин сидів узірцево рівно, попри те що час від часу паперові кульки, пущені з кінчика пера, влучали йому просто в обличчя. Але він витирався рукою й далі сидів непорушно, опустивши очі.

Роблячи ввечері уроки, новенький витяг з парти свої нарукавники, навів лад у простих пожитках, ретельно розправив папір. Працював він сумлінно, перевіряючи всі слова за словником, і цим завдаючи собі чимало клопоту. Безсумнівно, саме завдяки старанності в навчанні йому не довелося переходити в нижчий клас, бо хоч він і пристойно завчив правила, але твори йому вдавалися не дуже добре. Вивчати латину він почав із сільським священиком – його батьки, намагаючись заощадити, прагнули якомога пізніше віддати сина до школи.

1 «От я вас!» – погроза, якою Нептун в «Енеїді» Вергілія вгамував неспокійні вітри.

2 Я смішний.

Його батько, пан Шарль-Дені-Бартоломе Боварі, колишній помічник полкового хірурга, десь так року 1812 скомпрометував себе в призовних справах і приблизно тоді ж змушений був покинути службу. Утім, він скористався зі своєї приємної зовнішності й отримав придане в шістдесят тисяч франків за дочкою панчішника, до нестями захопленою його красою. Поставний хвалько, завжди гучно подзенькував острогами, носив бакенбарди, які зрослися з вусами, його пальці зазвичай рясніли перснями, а вбрання вирізнялося яскравими кольорами — пан Боварі видавався хоробрим воїном, наділеним жвавистю комівояжера. Після весілля він два-три роки розтринькував статок дружини, добре обідав, пізно вставав, кутив великі порцелянові люльки, вертався додому ввечері лише після театральних вистав, до того ж був завсідником кав'ярень. Тесть помер, не лишивши йому майже нічого, тож він образився: спершу відкрив якесь виробництво — те виявилось неприбутковим, тому потім подався до села, де мав намір *проявити себе*. Та оскільки в сільському господарстві він тямив не більше, ніж у виробництві ситцю, то катався на своїх конях замість запрягати їх до роботи, пив свій сидр пляшками замість продавати його діжками, з'їдав найкращу свою птицю й намащував туплі салом своїх свиней, а тому невдовзі зрозумів, що краще покласти край усім цим витребенькам.

За двісті франків на рік йому натомість удалося винайняти в селі, між Ко<sup>1</sup> та провінцією Пікардія, чи то будинок, чи то маєток, чи то ферму, де, згорьований, змучений гризотами, проклинаючи небеса й заздрячи всьому світові, і ув'язнив себе у віці сорока п'яти років, переситившись, як він казав, людьми й вирішивши пожити спокійно.

Його дружина спочатку не тямала себе від любові до нього. Вона кохала його з такою примноженою догідливістю, від якої йому хотілося ще сильніше відсторонитися від неї. Її життєрадісна й відкрита вдача перетворилася з віком (десь так само, як перестаріле вино перетворюється на оцет) на важкий характер — крикливий і нервовий. Спершу вона довго мовчки страждала,

---

1 Пласке крейдяне плато в Нормандії.

спостерігаючи за тим, як він упадає за всіма сільськими дівками і як уночі його спроваджують з якихось кубел п'яного й безсило-го. Потім у ній прокинулася гордість. А втім, вона стримувалася, не кажучи ані слова, стоїчно ковтаючи свою лють, і так тривало аж до смерті. Вона була постійно зайнята, постійно у справах. Ходила до адвокатів, до голови суду, пам'ятала, коли збігають терміни оплати по векселях, домовлялася про нові терміни, а вдома — прасувала, зашивала, вибілювала, наглядала за робітниками, платила по рахунках, поки пан, який анічим не переймався, незмінно перебував у дратівливій напівдрімоті, прокидаючись лиш для того, щоб зробити їй якесь прикре зауваження, а решту часу лишався курити біля каміна, спльовуючи в попіл.

Коли в неї народився хлопчик, його довелося віддати году-вальниці. А з поверненням додому хлопчину стали пестити, як принца. Мати годувала його конфітюрами, батько дозволяв бігати босоніж і, бажаючи скидатися на філософа, навіть казав, що той міг би ходити й зовсім голим, як звірєня. Усупереч материн-ському підходу, пан Боварі мав на думці аскетичний ідеал дитинства, згідно з яким і намагався виховувати свого сина, прагнучи загартувати його по-спартанськи заради доброго здоров'я і статури. Він змушував його спати в неопалюваній кімнаті, навчив пити ром великими ковтками і зневажати релігійні процесії. Але тихий від природи хлопчик погано піддавався цим зусиллям. Мати ж виховувала його на свій розсуд: вирізала йому щось із картону, розповідала казки, розважала нескінченними монологами, у яких меланхолійна радість чергувалася з милими дурницями. Вона звалювала на цю дитячу голову розбиті й розтрощені амбіції всього свого усамітненого життя. Мріяла про високі посади для нього, бачила його вже дорослим, гарним, розумним, інженером мостів і доріг або державним чиновником. Вона навчила його читати й навіть співати дві чи три пісеньки, акомпануючи йому на своєму старенькому піаніно. Та про все це пан Боварі, якого мало цікавила наука, говорив, що воно *не вартувало зусиль*. Чи матимуть вони колись кошти прилаштувати його в державну школу, купити йому посаду чи допомогти започаткувати справу? Та й маючи бодай краплю нахабства,

у житті завжди можна досягти успіху. Пані Боварі кусала губи, а хлопчина вештався по селу.

Він ходив у поле разом із хліборобами, кидався грудками землі в круків, що розліталися навсібіч. Він їв ожину, яка росла вздовж ярів, випасав з патичком індиків, ворушив накошене, бігав у лісі, у дощові дні стрибав у класики під сходами церкви, а на великі свята випрошував у сторожа дозволу подзвонити у дзвони й, повиснувши всім тілом на грубій мотузці, насолодитися відчуттям польоту.

Він ріс, наче дуб. У нього були сильні руки і здоровий колір обличчя.

Коли йому було дванадцять, мама домоглася того, щоб він почав навчатися. Для цього найняли місцевого священика. Та уроки були такими короткими й нерегулярними, що від них і не могло бути великої користі. Кюре давав їх у вільну хвилину: в ризниці, стоячи, поспіхом, між хрещенням і панахидою. Часом, коли кюре лишався вдома, він посилав по свого учня після «Ангела Господнього». Вони піднімалися до його кімнати й улаштувалися за столом. Довкола свічок кружляла мошва з нічними метеликами. Було душно, дитина засинала, а літній священик, склавши руки на животі, починав і собі хропти з роззявленим ротом. Інколи пан кюре, повертаючись із передсмертного причастя якогось хворого, помічав Шарля, який бешкетував у селі, підкликав його до себе, сварив упродовж чверті години й користався з нагоди змусити його провідмінювати якесь слово просто тут, під деревом. Зазвичай їх переривав дощ чи якийсь знайомий, який проходив повз. Загалом священик завжди був ним задоволений і казав, що в юнака добра пам'ять.

Далі так тривати не могло. Пані почала наполягати. Чи то відчувши докори сумління, чи то просто втомившись сперечатись, пан здався без бою, й разом вони вирішили почекати ще один рік до першого причастя.

Минуло півроку, а потім ще рік, і Шарля нарешті віддали в колеж у Руані, куди батько особисто відвіз його якраз тоді, коли там проходив ярмарок святого Романа.

Зараз кожному з нас буде важко згадати про нього бодай щось. То був спокійний парубок, який відпочивав, коли належало

[Купить книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

відпочивати, і вчився, коли належало вчитися, уважно слухав на уроках, спав у дортуарі<sup>1</sup>, добре їв у шкільній їдальні. Його опікуном був гуртовий торговець залізним начинням з вулиці Гантері, який раз на місяць, у неділю, після закриття крамниці, забирав його з колежу, водив гуляти в порт і дивитися на човни, а потім повертав до школи, якраз до вечері о сьомій. Щочетверга ввечері він писав матері довгого листа: червоними чорнилами, під трьома печатками, потім повертався до конспектів з історії або читав старий том «Анархасіса»<sup>2</sup>, що валявся в класі. Під час прогулянок він говорив зі служкою, який, як і він сам, був з села.

Завдяки докладеним зусиллям, він завжди був за успішністю десь посередині, і навіть якось отримав похвального листа з природознавства. Але наприкінці третього року навчання батьки забрали його зі школи заради навчання медицині, адже були переконані, що до складання іспиту за середню школу він зможе підготуватися й сам.

Мати підбрала йому кімнатку на п'ятому поверсі, на вулиці О-де-Робек, у знайомого фарбаря. Домовилася щодо пансіону<sup>3</sup>, обставила її меблями – стіл, два стільці, старе ліжко з черешні, привезене з дому – і купила чавунну грубку із запасом дров, щоб її бідолашному хлопчику було тепло. А потім, наприкінці тижня, поїхала, лишивши тисячу порад про те, як належить поводитися тепер, коли він лишився сам-один.

Програма курсу, зазначена в оголошенні, ошелешила його: курс анатомії, курс патології, курс фізіології, курс фармакології, курс хімії, а ще ботаніка, клінічна практика, терапія, не кажучи вже про гігієну й лікувальні властивості речовин, – усі ці назви були йому незнайомі й нагадували двері до храму, оповитого священними сутінками.

Він нічого не розумів – уважно слухав, не вловлюючи суті. Проте старанно працював, вів загальні зошити, відвідував

<sup>1</sup> Спільна спальня вихованців у закритому навчальному закладі.

<sup>2</sup> «Подорож молодого Анархасіса до Греції в середині четвертого століття до Різдва Христового» – твір французького археолога і лінгвіста Жана-Жака Бартелемі (1716–1795), використовувався як шкільний підручник з історії Стародавньої Греції.

<sup>3</sup> Тобто щодо харчування квартиранта.

заняття з усіх дисциплін і не пропустив жодного огляду. Він виконував свою щоденну роботу, наче кінь на тупчаку<sup>1</sup>, який ходить колами із зав'язаними очима та навіть не розуміє, що перемелює.

Щоб зменшити синові витрати, мати щотижня надсилала йому з кур'єром шматок печеної телятини, якою, повернувшись з лікарні, він снідав, тупцяючи на місці від холоду. Потім настав час бігти на заняття в анатомічний театр, далі – у притулок і повертатися до свого житла через усе місто. Увечері, після вбогої вечері у власника квартири, Шарль піднімався до своєї кімнати й знову брався до роботи, уможуваючись біля розпашілої грубки – і від його вологого одягу здіймався пар.

У гожі літні вечори, коли порожні вулиці вже вистигають, коли служниці грають на подвір'ях в бадмінтон, він відчиняв вікно й спирався на підвіконня. Під вікном текла між мостами й ґратками річка, мінячись то жовтим, то бузковим, то блакитним і перетворюючи цей район Руана на нікчемну копію Венеції. Робітники навпочіпки мили у воді руки. На жердках, які стирчали з горищ, сохла на відкритому повітрі бавовняна пряжа. Навпроти, над дахами, простягалось чисте небо з червоним призахідним сонцем. Як же добре тепер там, удома! Яка свіжість зараз, мабуть, у буковому гаю! І він сильно потягнув ніздрями, ніби намагаючись вдихнути такі милі серцю і тепер такі далекі запахи села.

Шарль схуд і витягнувся, на обличчі з'явився якийсь стражденний вираз, роблячи його майже привабливим.

Він відмовився від усіх своїх добрих намірів, і то якось легко й безтурботно. Одного разу він прогуляв огляд, наступного – лекцію і, насолоджуючись байдикуванням, поступово зовсім перестав відвідувати заняття.

Завів звичку ходити по шинках, став затятим гравцем у доміно. Щовечора всідатися в спільній залі, щоб там стукати маленькими цяткованими баранячими кісточками по мрамуровому столику, – таким був для нього надважливий прояв своєї свободи, який вивищував його у власних очах. Це

1 Млин з кінним приводом.

була його посвята в таємниці світу, доступ до заборонених насолод і, заходячи до шинку, він клав руку на клямку дверей з майже чуттєвою насолодою. Те, що досі жило в ньому лиш слабкими паростками, забуяло пишним цвітом. Він вивчав напам'ять якісь куплети й хвацько горланив дорогим гостям, захопився Беранже, навчився варити пунш і нарешті пізнав кохання.

З огляду на таку ретельну підготовку, Шарль із тріском провалився на випускному іспиті. А вдома ж його чекали святкувати успіх!

Він вирушив додому пішки, зупинився на вході в село, послав по свою матір й усе їй розповів. Вона пробачила йому, перекинувши провину на несправедливість екзаменаторів, підтримала його й узялася залагодити справу. Пан Боварі дізнався правду лиш за п'ять років – і прийняв її, бо, зблякнувши, вона вже не вражала так сильно, а до того ж, він ніколи б не повірив, що народжений від нього хлопець був дурним.

Шарль знову взявся до роботи й без перепочинку готувався до іспиту, завчаючи напам'ять відповіді на всі питання. І склав його досить добре. Справжнє свято для матері! Удома влаштували урочисте застілля.

Де ж йому розпочати свою практику? У Тості. Там лишився один лікар, та й той старий. Пані Боварі вже довго вичікувала його смерті, і не встиг бідний стариган віддати душу Богові, як Шарль заступив його місце.

Але виховати сина, змусити його отримати медичну освіту й здобути йому практику в Тості – це ще не все: слід було знайти йому ще й жінку. І мати її знайшла: удову судовиконавця з Дьєппа, сорока п'яти років і з щорічним прибутком у тисячу двісті ліврів<sup>1</sup>. Хоч вона була потворна й худа як жердина, а прищів на її шкірі рясніло так само багато, як весною бруньок, кавалерів у цієї пані Дюбюк вистачало. Щоб домогтися свого, Боварі-мати мусила позбутися їх усіх, і їй навіть вдалося дуже вміло розладнати інтрижку з ковбасником, якого підтримував священик.

<sup>1</sup> Лівр – історична грошова одиниця Франції. Лівр поділявся на 20 су.

Шарль сподівався, що шлюб змінить на краще його життя — він буде вільнішим і зможе сам давати раду і собі, і своїм грошам. Але дружина взяла над ним гору: оце при людях можна говорити, а це — ні; щоп'ятниці належало постувати; одягатися, як подобалося їй; та й на пацієнтів, які заборгували, напосідатися, коли вона звелить. А також відкривала його листи, слідкувала за тим, коли він іде й повертається, підслуховувала, як він консультує жінок у своєму кабінеті.

Щоранку їй був потрібен шоколад і нескінченні прояви уваги. Вона без угаву жалілася то на нерви, то на біль у грудях, то на поганий настрій. Звук його кроків незмінно її засмучував: якщо він ішов, самота видавалася їй нестерпною, якщо повертався, то, безсумнівно, лиш в надії побачити, як вона помирає. Увечері, коли Шарль повертався, дружина простягала з-під ковдри довгі тонкі руки, обхоплювала його ший і, змусивши його присісти на краєчок ліжка, заходжувалася розповідати про свої негаразди: він забув її та покохав іншу! Попереджали ж її, не знати їй щастя... І врешті просила в нього якусь мікстуру та ще трохи кохання.

## II

Якось уночі, близько одинадцятої, їх розбуд тупіт коня, який зупинився біля їхніх дверей. Покоївка прочинила дахове вікно на горищі й заговорила до чоловіка, який лишався внизу, на вулиці. Він приїхав по лікаря, у нього був лист. Настазі, тремтячи від холоду, спустилася сходами й почала відсувати один за одним засуви й відмикати замки. Чоловік залишив свого коня й зайшов усередину за покоївкою. Зі свого вовняного кашкета із сірими китицями він дістав загорнуте в тканину послання й обережно подав його Шарлю, який, зіпершись на лікоть, прочитав його. Настазі, стоячи біля ліжка, тримала світло. Пані, засоромившись, відвернулася до простінку, спиною до всіх.

У цьому листі, запечатаному маленькою восковою печаткою, пана Боварі благали якомога швидше прибути на ферму Берто, щоб вправити поламану ногу. Однак з Тоста до Берто добрих

Купить книгу на сайте [kniga.biz.ua](http://kniga.biz.ua) >>>

шість льє<sup>1</sup> сільською дорогою через Лонгвіль і Сен-Віктор. Ніч — непроглядна. Пані Боварі-молодша боялася, щоб із чоловіком чогось не сталося. Тож першим вирішили відрядити стайничого. Шарль мав виїхати за три години, коли зійде місяць. Назустріч йому відправлять хлопця: показати дорогу на ферму й відкрити браму.

Приблизно о четвертій ранку Шарль, добре запнутий у своє пальто, вирушив у Берто. Ще теплий зі сну, він дозволив тихій ході конячки заколисати себе. Коли вона зупинялася біля порослих терновими кущами канав на межі полів, Шарль, здригнувшись, прокидався, згадував про зламану ногу й намагався оживити в пам'яті всі різновиди переломів, які тільки знав. Дощ скінчився, розвиднювалося, і на голих яблуневих гілках нерухомо сиділи птахи, настовбурчивши пір'я в холодному ранковому вітрі.

Рівна земля простягалася скільки було видно, і скупчення дерев поблизу ферм, посаджені далеко одне від одного, видавалися темно-бузковими плямами на цьому величезному сірому тлі, яке забігало аж за обрій, зливаючись з похмурих відтінком неба. Час від часу Шарль розплющував очі, потім його знову огортали втома й сон, і невдовзі він упав у таку дрімоту, в якій нещодавні відчуття змішувалися зі спогадами, і він почувався роздвоєним: водночас учнем і одруженим, в операційній і в подружньому ліжку. Запах компресів злився в його свідомості із запахом рожевого вина, він чув, як скрегочуть кільця по карнизу над лікарняними ліжками, і чув, як спить його дружина... Коли він дістався Вассонвіля, він помітив на краю канави хлопця, що сидів на траві.

— Це ви — лікар? — запитав малий.

І, почувши відповідь Шарля, узяв у руки свої дерев'яні черевки й побіг перед ним. Дорогою, зі слів свого гіда, лікар зрозумів, що пан Руо був досить заможним фермером. Він зламав ногу напередодні, повертаючись від сусіда, де святкував Богоявлення. Дружина фермера померла два роки тому. В нього не було нікого, окрім молоді дочки, яка допомагала йому по господарству.

Колії стали глибшими. Вони підїжджали до Берто. Хлопчик, шаснувши в отвір у плоті, зник, а потім знову з'явився вже у дворі

<sup>1</sup> У різний час льє мав різну довжину: мінімальна — 3,248 км, максимальна — 4,678, не враховуючи морського льє, що становить 5,557 км.